

tipologija starijih razdoblja u južnoslovenskim književnostima

jože pogačnik

Metodijevo žitije u opisu Gorazdova ustoličenja sadrži karakterističnu formulaciju koja svojom sažetosti vrlo tačno razotkriva pravno-političke i idejno-kulturne dimenzije starijih razdoblja u južnoslovenskim književnostima. Predlog prema kojem upravo taj učenik treba da postane Metodijev nasljednik glasi ovako: »On je vaše pokrajine slobodan čovek, dobro se razume u latinske knjige, a jeste i pravoveran.« Najpre su istaknuta dva feudalna atributa, pokrajina (regija) i slobodnjaštvo, naglašene su stručna i verska fiziognomija, a nakon svega dolazi tvrdnja da kandidat pripada hrišćanstvu. Ta pripadnost je u tom slučaju ograničena na latinski (zapadni) kulturni krug, dok bi se s jednakim pravom već u vreme nastanka navedenog žitija, samo u drugoj regiji, mogao istaknuti i pojam grčkog jezika i helenizma istočnog tipa. Izdvojeni su, dakle, pojmovi pokrajinske (regionalne) svesti, društveno-političkog ili socijalnog statusa, intelektualne fiziognomije i, uz dodatak ispuštenog člana, dvojaka predstava pravovernosti (zapadna latinska i istočna grčka). U tim dimenzijama obuhvaćena je u celosti kulturološka sadržina koja čini i određuje južnoslovenski srednji vek.*)

I

Prostor koji su u vremenskim i po smeru različitim talasima seobe zaposeli preci današnjih južnih Slovena, u geografskom smislu je konveksan, što znači da na njemu deluju pre svega centrifugalne tendencije zbog kojih je otežano nastajanje kulturnih centara ili drugačijih centripetalnih zalaganja. Srednjovekovna istorija na pomenutom prostoru stoga je prvenstveno kulturološki receptivna; bez centralnih žarišta, istorijskog poslanja, izvorne religije ili zajedničkog temperamenta, ovaj prostor je lako postajao plen političkih suseda koji su hteli i zemlju i vlast, a istovremeno je i područje univerzalnih ideja o kulturi, koje su narode više bunile nego usredsređivale. Takve ideje dolazile su spolja, konkretno u našem slučaju iz dvaju iradijacionih centara koje obično nazivamo pomoću pojmova Istok i Zapad.

Vizantijska država je formiranjem Konstantinopolisa postigla političku i kulturnu emancipaciju rimskog istoka. Za državno uređenje bilo je karakteristično da je po strukturi nalikovalo rimskom, dok je u kulturološkom smislu u pitanju bilo sažimanje helenističke tradicije s tradicijom hrišćanstva. Rim (Zapad) je živio od sličnih premisa, ali se razlikovao po tome što je prvi ugradio jedan negrčki jezik (latinski) u helenističku kulturu i time helenizmu dodao još jednu, rimsku, književnost. Led je bio probijen: poznato je da se na Istoku grčki jezik upotrebljavao isključivo u većim (urbanim) aglomeracijama, dok su seoska područja upotrebljavala jezik etničkih grupa koje su bile u određenoj regiji najgušće naseljene. Vizantijska književnost se na taj način proširila na koptsku, armensku, sirijsku i gruzijšku, dok je u slovenskim regijama, po istoj logici, nastala i takozvana staroslovenska književnost. Po svojoj strukturi ona je prvo bila sastavni deo vizantijske književnosti, dok jezički pripada i onim narodima koji su u tim regijama kontinuirano naseljeni i koji su na tom području stvarali svoju kulturnu tradiciju.¹

Na Zapadu je pojava Franaka izazvala posebna pitanja. Karolinzi su sebe smatrali zaštitnicima rimske crkve, a priznavanje rimskog primata, što znači njegovog pravnog i apostolskog izvora, donelo im je carsku titulu.² Početkom IX veka njihove granice su se proširile barem do crte: izliv Rabe u Dunav, istoč-

ni deo Blatnog jezera, Dunav kod Mohača i Fruška gora. Pokršćavanje koje se ostvarivalo prema metodi irsko-škotske i bavorske misionarske delatnosti, zahvatilo je čak i Dalmaciju. Od 796. godine reka Drava biva priznata kao granica između salcburške i oglejske misionarsko-crkvene delatnosti. Istok je imao određenih problema s Bugarima, koji tek od 814. godine žive u miru s vizantijskom državom, ali sve više pokušavaju da prodru u Podunavlje. Rim je u takvim prilikama pokušavao da zadrži svoju prednost, zbog toga je došlo do sukoba između Zapada i Istoka, dok je južnoslovenski prostor zbog specifičnog geopolitičkog položaja sve više postajao područje intenzivnog ukrštanja latinske i grčke civilizacije, politike i crkvene jurisdikcije. U pomenutim suprotnostima začela se i južnoslovenska kulturna delatnost.

Slovenska plemena koja su se nastanila na navedenom prostoru, zbog specifičnosti društveno-političkog uređenja, bila su slabo pripremljena za život s kulturno i politički razvijenijim susedima, koji su, pored toga, hteli da povećaju svoja imanja i vlast. Postojala je opasnost da izgube svoj etnički identitet, pa su trezene plemenske vođe ubrzo zaključile da jedino razvoj feudalne države s jakom centralnom vlašću stvara mogućnost da se preživi. Na taj način ojačala su etnocentriistička zalaganja, a pojavila se i centripetalna kulturno-politička ideologija, što je naročito odlikovala upravo obe slovenske krajinosti — Bugarsku i Moravsku. Probuđila se slovenska svest, ideja postojnog shvaćenog univerzalizma prerastala je u odbranu ravnopravnosti, dok je narodni jezik svojom razumljivošću pokrenuo osećanje demokratičnosti. Time je bila programirana slovenska perspektiva koja je naglo menjala društveni poredak, rađao se osećaj istoričnosti, a rasla je i svest o etničkoj individualnosti. Na te procese su i Konstantinopolis i Rim, zbog političke proračunljivosti, barem u određenim trenucima, gledali s naklonošću; stoga su se formirale dve regije koje u kulturnom smislu konstituišu južnoslovenski prostor u ranom srednjem veku.

II

Istraživači literature danas su jedinstveni u mišljenju da je prva južnoslovenska literarna delatnost nastala uz oba pomenuta kulturna centra. Zapad se na početku pomogao latinicom, Istok je upotrebljavao grčki alfabet, a uskoro je, u skladu s nekim drugim kulturno-političkim činjenicama, nastala i misao o stvaranju grafije koja bi odgovarala slovenskoj fonetici a, istovremeno, i dištingvirala nove etničke grupe od drugih (stranih, neslovenskih) naroda. Slavistika zna za dva takva pokušaja koja zovemo glagoljicom i cirilicom, a u vezi s tim pojavljuju se teška pitanja o njihovom izvoru, vezama, stratifikaciji i prestrukturacijama. Mada ta pitanja ne smeju biti rešavana na brzinu, ovde je ipak potrebno usaglasiti obe grafije s istorijskim činjenicama koje su poznate, i u tom okviru postaviti odnose koje je moguće prihvatiti i braniti.

Istoričari obaveštavaju da su se u borbi protiv Velike Moravske Nemci povezali s Bugarima, i da je velikomoravski knez u toj situaciji tražio i našao pomoć u Vizantiji. U vezi s tim okolnostima sigurno je i molba za »učitelja« koji bi mogli podučavati njegov narod na domaćem jeziku. Takva molba mogla je da bude izrečena jer je vizantijska praksa u liturgijskoj upotrebi slovenskog jezika već afirmisana i priznata. Nemački istorijski izvor *Conversio* za Panoniju piše: »Salcburski sveštenici su u Koceljevoj državi ostali toliko dugo, dok nije neki Grk, zvao se Metodije, na novoizmišljenim slovima i na spretan način eliminisao latinski jezik, rimsko učenje li drevna latinska slova, te time u čitavom narodu ponizio misu, jevanđelje i liturgiju onih koji su je obavljali na latinskom jeziku.«³ Ovo jasno svedoči da su u to vreme nastala dva slovenska centra. Prvi je vezan za Vizantiju, a obuhvatao je današnje bugarske i makedonske teritorije, drugi je proizašao iz velikomoravske i panonske inicijative, a prostirao se na područjima koja danas naseljavaju Česi, Slovaci, Slovenci i deo Hrvata. Zapadnoslovensko jezgro podupirao je čak Rim; poznato je, naime, da je Metodijeva panonsko-moravska nadbiskupija bila podređena neposredno papi, što joj je omogućavalo poseban pravni status u odnosu na Franke i Salcburg. Splet političkih okolnosti vrlo brzo uništava zapadnoslovensku inicijativu u njenom prvobitnom obliku; nakon Metodijeve smrti (885) njegovi učenici beže prema jugu. Mislili su da će dobiti utočište pre svega u Preslavi, koja je na kraju IX veka već bila priznato slovensko kulturno središte. Sudbina Klimenta i Nauma razotkriva da je na tom terenu i u tom času došlo do sukoba dveju kulturnih i grafijskih škola. Pomenuti Metodijevi učenici i uz načelnih razloga napustili Bugarsku i u Ohridu formirali novo kulturno žarište koje je trebalo da nastavi velikomoravsko-panonsku praksu. Čuveni polemički spis Ornitiza Hrabra izivre iz čvrste glagoljske opredeljenosti, iz pripadnosti Metodijevom konceptu kulture, a svojom apologijom Cirila protiv grkofilskih spočitavanja, bez sumnje, odgovara osnovnim premisama ohridske književne škole.⁴

Hrabrova polemika vrlo jasno govori o postojanju dvaju paralelnih slovenskih kulturnih centara i dveju odeljenih grafija. U vizantijskoj državi nastalo je cirilsko područje, u velikomoravskom i panonskom bazenu glagoljsko. Poznato je da je cirilica prilagođeno grčko uncijalno pismo, dok pitanje postanka glagoljice nije tako jednostavno. Do sada znamo za otprilike četrdeset hipoteza o njoj prowenijenciji,⁵ ali je, bez obzira na to što se stereotipno navodi grčka minuskula kao izvor, danas

po jačini dokaza jednako tako mogućna i pretpostavka o nje-
nom zapadnom poreklu, koja više odgovara istonijskim pokazateljima. Engleski istraživač H. Leeming dao je svoj glas čak »za
obnavljanje istražnog postupka«, a predlog je već pratio i
davanjem plana po kojem bi problem mogao biti rešen. On, na-
ime, predlaže radno ishodište s poznatom premisom da svaka
grafija sa svojim specifičnim terminološkim oznakama razotkri-
va svoje poreklo. Na toj osnovi istraživanje mu je pokazalo da
se u glagoljici nalaze delovi domaće, germanske i avarske ba-
štine, što bi ukazivalo na istorijske veze koje su mogle posto-
jati jedino u Gornjoj i Donjoj Panoniji.⁶

Kad su glagoljaši morali da beže prema jugu, izgubili su
veći deo svoje prvobitne teritorije, pa su zbog toga pokušavali
da nastave s radom u onim područjima koja dotle još nisu bila
organizovano podvrgnuta slovenskom misliomu. U sukobu kultu-
roloških koncepcija na jugoistoku pobedila je cirilica, dok je
glagoljica ostala u severozapadnim predelima (deo današnje Slo-
venije, a pre svega cela Hrvatska). Granice između obe koncep-
cije iskristalalisala se nekako na području današnje Bosne, koja
je svojim položajem uslovljavala nastanak hibridnih pojava (u
pisnu bosančica, u religiji bogumilstvo). Budući da su južnoslo-
venski bokovi (Bugarska i Slovenija) na udaru drugačije usme-
renih suseda, nije čudno da u tim regijama literarni život samo
tinja, dok buja na periferiji Istoka i Zapada, to jest u Srbiji
koja je razvila bogatu srednjovekovnu književnost pisanu cirilicom, i u Hrvatskoj koja je glagoljastvom postigla najkontinu-
iraniiji srednjovekovni literarni razvoj.

III

Tradicionalni filolozi prihvatili su pretpostavku o postojan-
ju jedinstvenog praslavenskog jezika iz kojeg su se tek nakon
dodeljenja na nova geografska područja razvila nekakva prana-
rečja. Od takve se teze danas sve više odstupa, a umesto nje
afirmiše se misao da su se svi slovenski jezici »razvili iz jezične
mešavine različitih praslavenskih dijalekata.«⁷ Istoričari su,
nadalje, ustanovili da su slovenski Istok i Sever snažnije i gušće
naseljeni već od samog početka, dok su na slovenski Jug plemena
dolazila iz različitih pravaca i u toku dužeg vremena. Do-
lazilo je do mešanja u kojem su bili heterogeni jezički infiltrati
različite produktivne snage. Za vreme između VI i X veka u
tom pogledu je karakteristično formiranje dveju grupa koje bi-
smo — analogno kulturno-istorijskim računanjima — mogli da
označimo kao zapadnu i istočnu. Postoji činjenica da je u slo-
venštini, kajkavštini i čakavštini vidan snažan jezički infiltrat
sa Zapada, dok je na području štokavštine, u širem značenju
reči, moguće videti slične tendencije koje dolaze s Istoka. Taj
proces, koji samo potvrđuje već iznesene istorijske činjenice, za
svoj nastanak i razvoj tražio je nekoliko generacija, a podjed-
nako dugo vreme je bilo potrebno i za raspadanje nastalih je-
zičko-kulturnih ambijenata, kao i za raščlanjivanje na početke
onih organskih dijalekata što ih kao glavne u odgovarajućim re-
gijama poznaje i savremena lingvistika.

Individuallizacija južnoslovenskih jezika je konstitutivno od-
ređena u XII veku. Proces koji je zahvatio čitav prostor, ostvarivao se kroz reorganizaciju praslavenske jezičke građe. Poje-
dine zasebne južnoslovenske individualnosti su, svaka za sebe,
ostvarile svoju distribuciju i frekvenciju fonema, a u morfologiji
ih karakteriše pojava odgovarajućeg broja novih homofunk-
cionalnih sredstava.⁸ Na taj način nastale su dve veće grupe u
savremenom slovenačkom jeziku (istočna i zapadna), srpsko-
hrvatsko područje raščlanilo se na pet regija (čakavsko, kaj-
kavsko, zapadno i istočnoštokavsko i protorlačko), krajnji ju-
gostok razvio je današnju bugarsku (istočnu i sofiljsku) i makedo-
nonsku (jugozapadnu) jezičku varijantu. Genezi organskih dija-
lekata koji su nastajali sporo i koje je u početku teško razli-
kovati, na Istoku, po pravilu, odgovaraju u pojedinačne pisanske
škole koje imaju svoju jezičku redakciju. Na teritoriji Bugarske
poznate škole nalaze se u Preslavi i Timovi, Makedonija je raz-
vila čuveni Ohrid, dok su na štokavskom području značajne ra-
ška, resavska, zetsko-humska i bosanska škola. Pretpostednja
odgovara današnjem crnogorskom kulturnom prostoru, poslednja
bosanskom koji je prvobitno prema jeziku (štokavski dija-
lekt zapadnog tipa) i kulturnoj orijentaciji pod uticajem Zapa-
da, ali se dolaskom Turaka uključuje u novi verski i kulturni
ambijent čija je posledica pojava Muslimana. Proces i vrste
ojačali su u XIV i XV veku; u to vreme svuda je došlo do jake
dijalekatske diferencijacije koju karakteriše osetno smanjenje
broja fonema i gramatičkih kategorija. To je dovelo do rela-
tivno slobodnog ponašanja pojedinih jezičkih redakcija u odno-
su na staroslovenski jezik, ojačala je jezička individuallizacija
koja je dostigla vrhunac u nastojanju ranih književnih jezika
koji u biti odgovaraju današnjoj lingvističko-etničkoj situaciji.

Dijalekatske razlike i razlike u lokalitetu razotkriva i poja-
va poligrafije. Cirilica koja je prvobitno ograničena pre svega
na Bugarsku, potiskuje glagoljicu u Makedoniji, Crnoj Gori i u
Srbiji (kraj te tendencije nalazi se u XII veku), ali se u Bosni
pojavljuje čak i njena modifikacija koju zovemo bosančicom.
Glagoljica s izvoništem na Zapadu bez uspeha pokušava da pro-
dire na krajnji jugoistok, njena faktura se tokom vremena pro-
menila od zaobljene (makedonske) u uglastu (hrvatsku) a Hr-
vatska i krajnji zapadni delovi Slovenije jedini su je zadržali i
daleko preko granica srednjeg veka. Sloveni su Brižinskiim spo-
menicima, a Hrvati Radonovim biblijom prihvatili latinicu raz-

ličitog tipa (karolina i beneventana), ali je upotreba ipak samo
kod prvih prevladavajuća, a kod drugih tek sporadična. Na kra-
ju srednjeg veka postaje jasno da će cirilica biti pismo Istoka,
dok se latinica afirmiše, uz probleme što ih nameću specifične
slovenske foneme, na području Zapada. Glagoljica zadržava kon-
tinuitet postojanja jedino još u Hrvatskoj koja se nalazi tačno
u centru između oba kulturna kruga, istorijski plodan pak je
njen smeštaj na samom rubu obeju kulturno-političkih uticaja,
što joj je, među svim južnoslovenskim narodima, u to vreme
omogućavalo relativno najveću samostalnost i elastičnu stabil-
nost.

IV

Južnoslovenske teritorije prolazile su, dakle, kroz procese sa
sadržinom i posledicama isključivo kulturnološke prirode.⁹ Celokupna
duhovna delatnost izvire iz funkcionalnog opterećenja
koje je jezgrovito formulisao pisac *Petrisovog zbornika* (1468);
on kaže: »Nam je biti meštrinom i učiti i prosvjećati pluku tmu ki
ništar ne znaju ni vede vole božie. I nikoli ne prodeku ča se
razumeti ne more ni lim liho govori!« Literatura nije autonomno
područje duha nego se direktno uključuje u crkveni i državni
život; tekstovima u načelu nije imanentna estetska lepota, već
ih prožima teološka ili državna ideologija. Onaj koji u srednjem
veku piše, podučava i prosvetljuje, na odgovarajući način progna-
nja duhovnu tamu i donosi znanja za koja smatra da su potrebna
ljudima. Kliment Ohridski u svojoj pohvali Cirilu ističe da
upravo taj učitelj »razbistri jezik mucavaca i slovima sve uvede
na put spasenja«. Rečenična formulacija može da bude ispravno
shvaćena iz šireg istorijsko-filološkog konteksta. Grci su o sebi
mislili da su više vredni od svih drugih naroda, za njih su ovi
bili ne-Heleni, niža bića koja su nazivali varvarima. Reč *barba-
rus* je etimološki povezana s pojmom *balbulus* što označava čoveka
koji ne ume da govori ili koji samo muca. Prema Klimentu,
Sloveni su tek azbukom i kulturom postali ljudi, a kao ljudi
postali su interesantni za hrišćansku teoniju spasenje. Srednjo-
vekovna literatura istoga ima u shvatanjima svoga vremena vi-
soku cenu i dalekosežno značenje.

Funkcionalno opterećenje srednjovekovnog stvaranja ogra-
ničava izvor i kraj stvaranja umetnosti reči pojmom boga. Boga
invocira Konstantin Preslavski u *Azbučnoj molitvi* kad ga moli
da mu kao piscu »udahne u srce pravu reč« koja je »dar duša-
ma, a ne telu«. Izjava uz glavnu teocentričnu premisu otkriva
još karakteristično razlikovanje duhovnog i telesnog. Dualizam
prolaznog i besmrtnog, takođe, spada u središnja gesla vremena
o kojem je reč. U nekom srpskom rukopisu nepoznati prepisivač
zabeležio je i ovakvu rečenicu: »Ruka koja piše trnili i ne-
staje kao prah, a pisanje, ako su i gruba slova, ali božija su, i
zauvek ostaju.« Prolaznost pojedinca suprotstavljena je besko-
načnosti (večnosti) pisane reči, koja je reč objavljena i mogućnost
spasenja. Ljudska horizontala i božanska vertikala namet-
nule su se kao dve centralne teme koje tematizuje i južnoslo-
venski literarni prostor. I pored toga što stvaralac svesno prizna-
je prolaznost ljudskog života (»Kako je sve što je čovečeje
tašte. Kiratak je put kojim hodimo, dim je život naš, para, zemlja
i prah« — *Život gospodina Simeona*), život ga svejedno ne-
odoljivo privlači, pa ga zbog toga uvek iznova pokušava da tema-
tizuje. Takve tematizacije imaju, doduše, hrišćansku misao o
spasenju kao motivaciju ili viziju, ali je pri tome važno da je i
život jednako značajan inspirativni poticaj kao što to beše ono-
stranstvo. Srednjovekovni pisac se pita: »Kako po postanju tru-
ljenju se predati? Kako da rođenju steknem smrt?... Kako ne
iskusiti živote zlih, ikako minutni bez grehova ovdašnjih?« (Kan-
takuzin, *Molitva*). Upit te vrste vine se za graničnim pitanjima
života, postaje temeljan i radikaln, pa stoga predstavlja ispo-
vedanje istine o srednjovekovnom vremenu i prostoru. Knjiga
razotkriva istinu i iziće bit, stoga je njeno čitanje (ili slušanje)
upoznavanje s idejom Apsolutnog. Raški episkop Grigonije u
tom smislu reče: »Poničnuvši u dubinu tih nadahnutih knjiga,
kao u zrcal: će sam sebe ugledati ikakav je, i kakav treba da
bude, i druge pozna i nauči.« Naročito je značajna sintagma
kakav je i kakav treba da bude, koja vodi istraživačku misao k
ontološkom izvoru srednjovekovne literature. Hrišćanstvo je, za-
jedno s antičkom kulturnom baštinom, prihvatilo i njeno umet-
ničko načelo: samo istinito i dobro može da bude i lepo. Time
je antička premisa o ontološkom položaju umetnosti prenesena
i afirmisana kako u zapadnoj, tako i u istočnoj evropskoj kul-
turnoj tradiciji. Konstantin Preslavski je nakon jednog takvog
razmišljanja mogao da napiše kako je čovek koji nije osetio
slatko nalik na kamen, a još je gore kada duša bez knjige bo-
ravi mrtva među ljudima (*Proglas*), Žakan Broz Kolumić je, pak,
1768. godine sličnu misao još aforističnije zgusnuto formulisao
ovako: »Gdo knjige počtuje da je knjigami počtovan.«

V

Knjige koje bi trebalo poštovati bile su u svojoj srži oka-
rakterisane hrišćanstvom i njegovim dvema varijantama, kato-
licizmom i pravoslavljem. Obe varijante u južnoslovenskoj kul-
turi nalaze se već od Focija (867), sadržajno i organizaciono de-
finitivno se, pak, formiraju šizmom 1054. godine. I jedna i dru-
ga varijanta povezane su nekim zajedničkim polazištima koja
usmeravaju i kulturna nastojanja. Osnovna premisa je premisa

o bogu koji je jedinstvo i istovremenost dveju funkcija: bog je, najpre, tvorac čijom voljom je sve nastalo, a ujedno je i onaj što je svemu istovremeno dao neko značenje i smisao. Iz toga je proizlazila predodžba da ideje i vrednosti već od početka bivaju u bogu, a da čoveku ne preostaje ništa drugo nego da ih samo sazna i potvrdi. Bog je postao najviši objekt svačije misli; sve stvoreno postoji tek dotle dok verno služi svojoj unapred određenoj svrsi. Ko liži šta izneveri to načelo gubi životnu vrednost pa ga stoga treba što pre eliminisati. Bog je time uzurpiran, istina je nasilno usvojena, a vrednosti su iskorišćavane sa sekundarnim, manje vrednim namerama. Racioanalno kategorizovano verovanje vodilo je u direktnu vlast nad čovekovom svesti i u strogo ograničavanje sloboda pojedinca. Ideja apsolutnog se iskorišćava za nastajanje i potkrepljivanje činova koji su stvarani u ubeđenju da su i oni sami u istinskom skladu s božjom voljom. Pojedini ljudi i organizovane grupe smatrali su da su oni nuka božje pravde na zemlji, stoga su prisilom pokušavali da menjaju svet (na primer procesi pokrštavanja).

Rezultat takve orijentacije bila je hijerarhija utemeljena na metafizičkim i transcendentnim. Vera je stvorila transcendentiju, odnosno onaj vid nadindividualne norme koji treba kao obavezu da prihvate svi oni koji žele da žive. Hijerarhija metafizičkih odnosa nalik je na piramidu; hijerarhija se uopšte sastoji od ideje naređenja i od ideje svetog. Hijerarhija je, dakle, teološki pojam, njen cilj dolazi izvan i od gore, u samoj njenoj biti nalazi se, pak, dualistička koncepcija koja izvire iz premise o božjim planovima, a čovek bi trebalo da bude njihov ponizni realizator. Odatle i karakteristična deoba na *civitas Dei* i *civitas terrena*, deoba koja ima svoj vrhunac u platonskom dualizmu duše i tela, zemlje i neba, ovoga i onog sveta, čoveka i boga i tako dalje. Hrišćanin je time postao oruđe crkvene instrumentalizacije i političke manipulacije, što je, u većini slučajeva, značilo da se pretvorio u nasilnika koji, da bi ostvario svoju volju, ne preza pred nasiljem, jer je ubeđen da stvara »kraljevstvo božje« na zemlji.

Problematicizacija božanskog načela mogla je da se zbiva isključivo u sudbini ljudi, a imala je dve strane. Prva mogućnost želi silom da promeni svet i ljude, druga dopušta da sve bude kako jeste jer je obuzima bezgranična samilost. Na moralnom nivou pojavljuju se, takođe, dve reakcije: prva izvire iz suda i presude, ona prema nečijem izboru afirmiše svoj (»pravilni«) izbor, druga se prepušta malodušnosti i povlači u nemoćno jadikovanje. U oba ekstreme nema više slobode, a pošto je drugi, ipak, pre svega čovekova ekstatična otvorenost ka drugom, kao takav je lišad neposrednih političkih interesa ili crkvenih potreba (karakteristična je dvojnost: vojnik — misionar i sveštenik — pustinjač). Na tom području počele su da se događaju stvari koje su značajne i za literarni razvitak.

Protagonist verske drame bio je život čoveka koji je jedino podmučje ostvarenja teologije. Svakog je imao zadatak koji je trebalo da ispuni, dok je ujedno bio i neposredno odgovoran pred istorijom. Tu se stvara prostor za razmišljanja koja uvek počinju s najjednostavnijim, a to je dilema da — ne, biti — ne biti ili dobro — zlo. Neki odgovori su mogli da budu ili pozitivni ili negativni, ali su se uz njih pojavljivali i oni odgovori koji su bili komplementarni alternativnim mogućnostima. U njima se učvršćivala odabrana odluka, nastajala je ili se određivala nekakva interferencija između pozitivnog i negativnog odgovora, što je, katkada, moglo da ima i vrednost zaključka. Označeni proces je, matematički kazano, zaključena grupa linearnih transformacija dveju kompleksnih nestalnih vrednosti, što je, konkretno, omogućavalo pojavu čitavog niza mogućih odgovora. U njima se na kraju razdoblja već gubila iluzija o božjoj providnosti koja unapred određuje baš sve životne i društvene puteve. Nove spoznaje dopuštaju pojedincu da uzme »sudbinu u svoje ruke« i od toga trenutka on je siguran da uređenje sveta nije još dokrajčeno i da svaki čovek ima zadatak da ga prema svojim snagama isavršava.

VI

Bitno idejno-estetsko načelo srednjeg veka jeste *mimesis*. Literatura oponaša, aii oponaša s obzirom na nešto: obrađivani predmet preuređuje i prerađuje tako da bi što više odgovarao svojoj nameni (biti, pojmu ili ideji). Ideja se, dakle, pojavljuje u čulnom obliku ili u čulnoj građi (u tu svrhu koristi se čulno očevidna plastičnost hrišćanske mitološke tradicije), dok je nastalo delo čulni predmet prilagođen i priređen svojoj ideji. Osnova te vrste nalazi se već u čirilo-metodskoj tradiciji koja je udarila pečat svim južnoslovenskim književnostima, iako su se od zajedničkog stabla uskoro počele kidati jezički i kulturno lokalne grane (intenzivno naročito od XII veka). Reč je o literaturi koja je prozeta imanentnom svrslshodnošću; ova se nalazi u traganju za takozvanim »častima pradeda« što znači u želji za povratkom u stanje prvobitne ljudske pravednosti i dobrote (*status iustitiae originalis* i *status naturae innocentis*). Instruktiivan primer nalazi se u II briziškom spomeniku koji pedantno nabraja sve prednosti koje je imao čovek kao pojedinac pre nego što je »naš ded sđgrešil«. Isti tekst čini očiglednim i čitav problematski sklop: posređi je niža, jednostavnim ljudima namenjena književnost koja je prihvatila manje složene

estetske slojeve helenizma i koju poznajemo iz rane hrišćanske literature. Na Zapadu (to je takozvana *slavia romana*) te se tradicija sve više ugrađivala u viziju kulturnog jedinstva u okviru i na osnovu latinskog jezika, dok na Istoku (takozvana *slavia orthodoxa*)¹⁰ grčki nije imao iste snage i jednake pretenzije, pa je stoga književni razvitak na organskom dijalektu u načelu manje ugrožavan i zamršen. Naročito su Slovenci već u vreme karolinške renesanse i Alkuinove kulturološke koncepcije bili prvi i jako oduševljeni od živih izvora označene tradicije i prilivajući zapadnoj civilizaciji. U Hrvatskoj su infiltracije sa Zapada nešto sporije, što je stvorilo mogućnosti za formiranje kontinuiteta glagoljske književnosti koja je zajedničku opšteslovensku osnovu najsamostalnije doživljavala i promislila.

Opisana atmosfera omogućavala je da književnost pre svega govori o nekim temeljnim pitanjima hrišćanstva, kao što su nastanak sveta, namera boga kada je stvarao čoveka, Hrišćanova uloga u vezi sa spasenjem ljudskog roda i njegova dvojaka priroda. Sve takve biblijske ili liturgijske teme (motivi, ideje) podređene su moralističkoj koncepciji. Pozivanje na sudnji dan trebalo bi da potkrepi hrišćanski etos, a u književnosti je to značilo prodor sadržaja koji su bili izvedeni iz premise o *mors victrix et nivelatrix*, što bi svakoga i uvek trebalo upozoravati na činjenicu *memento mori*. Uporedo s tim, to književno oblikovanje želelo je da podigne poštovanje do crkve, njenog naučavanja i njenih vernika. Uz moralizirajuću bibliju i zaslepljujuću liturgiju pojavila se tema o ljudima koji, kao što bi rekao Kliment Ohridski, »osvetljavaju svet presvetlim zrakama«, a »oblače se u oklop vere i bore se u dobroj borbi«. Pojavila se tematizacija svetaca koji su se grupirali u više klasa: a) patrijarši i proroci, b) Marija, Jovan Krstitelj, apostoli, c) svete ličnosti kao što su mučenici, ispovednici i pustinjači. Pomenutim klasama pridružio se, zbog potreba za građenjem i uređivanjem života u okviru društveno-političkih ili regionalnih feudalnih zajednica, još niz radova koji su opisivali »žitije i žizan« (= život i podvige) velikana javnog života (na primer biografije srpskih vladara). Krug pozitivnih likova (modela) time se proširivao, nova tematika nijansirala je, pak, i svečani retonski stil i linsko-poetski ton.

Dela koja su nastajala za potrebe venskog repertoara čvrsto su se držala formalnih načela žanra, dok je funkcionalno ograničena upotreba čuvala tradicionalnu osnovu koja se nije smela menjati.¹¹ Svetovni repertoar bio je u tom pogledu slobodniji, a prošao je i više faza koje su kao rezultat donele ustoličenje funkcionalno neopterećene umetnosti reči. To saznanje odnosi se, dakako, samo na formalnu stranu, jer su i sadržaj i ideja vezani ideološkim ograničenjima. Na dnu venskog i svetovnog repertoara nalazi se praktična etička problematika, koja u ljudskoj vertikali uspostavlja i kao kriterijum razlikovanja upotrebljava božansku horizontalu. U jednom od srpskih zbornika iz XIV veka piše: »Car li si, ilili knez, ili vojvoda, pomisli od koga si vlast primio... Ne hvali se rodom svojim da si blagodanan, nego sam sobom i delima svojim.« Monah Teodosije je namenu obaju žanrova sazeo u rečenici: »Ostaviti poslednjim naraštajima žitija svetih i njihove izvanredne i dobroljubive podvige — dobro je, i veoma korisno li zgodno... Isto kao što i ljubitelji ratova ono što se u neznabožičkim spisima made napisano o mužastvu nekih junaka u drevnim ratovima, sada o tome rado čitaju, i odande se uče da budu usrdni, iskusni i neustrašivi u boju protiv neprijatelja« (*Žitije sv. Petra Koriškog*). Od takve apologete svetovnih sadržaja, koja je kao svoju tematiku preuzimala i antičke (poganske) teme, više nije bilo daleko do regionalne i etničke svesti koju je jedan od Daniilovih sledbenika izrekao na ovaj način: »Bolje nam je ako nam se dogodi li smrt u zemlji našeg otačastva, nego da se nademo u tuđoj zemlji kao zarobljenici ili došljaci.«

VII

Južnoslovenski srednji vek ima svoj kontinuitete koji je započeo sintezom helenističke antike, hrišćanstva i slovenstva. I pored mišljenja o podeljenoj Evropi, u poslednje vreme se opet sve više prihvata ideja o jedinstvu srednjovekovne književnosti. Reč je o složenom sistemu simbola i konvencija koji čine zajedničku srednjovekovnu poetiku. Srednjovekovna kultura jeste prema svojoj biti jedinstvena, razlike su vidne tek gradualno, a posledica toga je jedinstvo njenih spoljnih manifestacija. Južnoslovenski srednji vek formirao je, naime, određen broj ideja, verovanja, ocena i realiteta koji su neopodan, opravdan i sam od sebe razumljiv književni fond. Taj fond ostaje aktuelan dok ne padnu moralni i intelektualni temelji društva; ti temelji su oslonac ortodoksije tog istog društva, a istovremeno i uporišta heterodoksije i nekonformizma. I jedno li drugo može da bude samo relativan rascol, jer je apsolutna deoba neshvatljiva i apsurdna. Svaki pisac je uhvaćen u ideologiju i pogled na svet svoje publike (miljea), može da ih prihvata, preobražava, delimično ili posve odbije, ali ih se nikada ne može potpuno odreći.¹²

Književna orijentacija vremena bila je oponašanje biblijske poetike za koju je osnovna oznaka takozvana *parola ornata*. Taj pojam je središte srednjovekovne literarne estetike, ali valja istaknuti da je literarnost još isključivo samo u funkciji dekoracije. To uslovljava takozvano tradiranje, a u njemu su se pojavljivali pasusi koji su proizašli iz individualne estetske mere. Primer hrvatskog glagoljaša koji je u prevod *Visoke pe-*

me, iz svoga mediteranskog iskustva, uneo pojam *gromače*,¹³ lepo ukazuje na to kako su pisci u takozvanoj »božjoj reči« spontano postajali stvaraoци i u njoj ostavljali tragove ljudskog duha. Zbog tematskih i ideoloških ograničenja takve tragove ne nalazimo u sadržajno-idejnim sastojcima, već u prenošenju zadate građe u rečenicu i u raščlanjivanje. To znači da je stvaralački udeo južnoslovenskog srednjeg veka usredotočen na jezičku transpoziciju (stil) i njen redosled (kompozicija). Literarni udeo stvaraoца mogli bismo da označimo pojmom varijacije na temu tradicije. Autor se svojom tematizacijom prihvata obrade predloška (prototipa ili modela) koji više ili manje primetno menja. Između sastavljača i tradicionalnog predloška nastaje relacija koju, prema analogiji s muzikom, zovemo virtuoznost. Isprobavanje pišćevih sposobnosti bilo je, dakle, čak utemeljeno na očekivanju da čitalac zna za odgovarajući tradicionalni predložak. Veza između prerade i njenog prototipa morala je da bude primjećena, jer bi inače estetski doživljaj ostao krnji, ili ga čak ne bi ni bilo. Nosilac tradicije jeste matrica teksta, u njoj idejno-afektivna struktura čuva arhaične oblike, dok u dekoraciji postepeno usvaja i prilagođava odabrane elemente iz literarne tradicije. Tu činjenicu odlično predočava kompozicija koja je uglavnom vezana ili barem tektonska. Sastavljači su težili idejom isticanju, pa su stoga uspostavljali nevidljivi unutrašnji poredak koji bi trebalo da odgovara ideji izrečenog. Učestalost kompozicionih konvencija koje izviru iz simbolike brojeva (u upotrebi su pre svega trijadička i heptadička shema) govori, bez sumnje, o tome da je bilo kakav književni čin podređen kosmološkoj predodžbi srednjovekovnog hrišćanstva. Brojka je postala faktor oblikovanja i poprimila metafizičku vrednost.

VIII

Pored tendencija koje su spajale književnost, primećujemo i centrifugalne snage koje su proizilazile iz doživljajno-duhovnih razlika između Istoka i Zapada. Te razlike, geografske, političke i verske, vrlo su profilisano opredelile i stilsku, kompozicionu i žanrovsku evoluciju. Konstantin Filozof (Kostenečki) govori o problemu na kojem jeziku treba da objavi svete knjige (*Skazanje izjavljeno o pismenih*). Neprihvatljivi su organski dijalekti, koje pomenuti autor između 1423. i 1426. godine dosta dobro nabrāja, jer su »debeli«, »visoki« i »tesni«. Grčkim mijansama najviše odgovara staroslovenski jezik, jer je »tanak« i »krasan«, a to znači da je taj opšti slovenski jezik podignut na nivo visokoga stila koji je jedini u stanju da izrazi sve predviđene intelektualne i apstraktne prelive izraza. Književnost koja nastaje iz takvog shvatanja jezika bila je, sa stanovišta opštosti i komunikacije, takođe na određen način podignuta; ograničavala se na dvor, aristokratiju, crkvenu hijerarhiju, a samo je delimično zahvatila i niže sveštenstvo. Nosilci književne inicijative na Istoku jesu prvi i drugi stalež, zbog toga je u toj produkciji više birokratizma, ceremonijala, etiketije, hijerarhijskih normi i rituala. Takva sociološka osnova, koja je izraz stadijalnih razlika u društvenoj strukturi, udarila je pečat i kulturnoj i književnoj evoluciji. E. Hercigonja ju je uspelo označiti kao vertikalnu usmerenost koja je u suprotnosti sa zapadnom horizontalnom usmerenošću.¹⁴ U njoj staroslovenski jezik brže podleže infiltracijama iz organskih dijalekata, pa je stoga, na primer, hrvatski tip crkvenoslovenskog jezika već iz početka oslonjen na čakavski supstrat. Time je nastala hibridna *koine* u kojoj je odnos jezičkih elemenata bio promenljiv, što je dozvolilo razvoj od prave crkvenoslovenske redakcije preko mešovitih varijanti kao međustadijuma do čistoga narodnog izraza.

Seosko-plebejski svet je do književne produkcije dolazio preko posrednika (crkve) u usmenoj transformaciji s redukovanim oblikom i prilagođenim sadržajem. Njegovo stvaralačko područje bilo je tradicionalno pesništvo s kojim je taj društveni sloj prvi put dostigao estetsku svest o svojoj istorijskoj egzistenciji. Novija folkloristička istraživanja i toga podučaja, naime, konstatuju, pre svega još za usmenu narativnu poeziju, postojanje opšteg modela ili tipa koji se pojavljuje i ostvaruje u brojnim varijacijama.¹⁵ Sistem književnih i sistem folklornih žanrova međusobno se nadopunjavaju u tom smislu što pokrivaju celokupnu životnu i društvenu stvarnost, a istovremeno između njih dolazi da interferencije u kojoj svaki žanr drugome može da bude obrazac, konstitutivni element ili motivski podsticaj. Takvi odnosi proizilaze najpre iz jedinstva samog stvaralačkog procesa, a omogućavale su ih i neke potpuno konkretne činjenice. Oba žanra bila su vezana za auditivnu recepciju i zbog toga je za najučestaliji stilski postupak prihvaćena kontaktna simonimika koja je *per definitionem* eksplikativna. Tematizovanje su pojave u okviru srednjovekovnog filozofskog dualizma, pa zato u stilskom sistemu susrećemo antitezu, antonim i simbolizaciju, što su odgovarajuća sredstva za izraz takvog pogleda na svet. U oba žanra prisutno je, nadalje, zalaganje da se određena tema i dalje razotkriva i proširuje, stoga dolazi do generiranja novih dela u okviru iste grupe. Na takav način nastali generički obrasci su poznate elemente ugrađivali u nove sastave, dolazilo je do intenzivne interferencije vrsta i podvrsta, dok se literarni izraz u toj igri, koja je inače funkcionalno vezana, sve više oslobađao redukcija i postajao individualan, spontan i pesnički.

IX

Sadržajno-tematski repertoar južnoslovenskog srednjeg veka u načelu biva određen mitiskim (religioznim) modelima koji se svojom realizacijom u ritualu institucionalizuju i time tvor-

no, svaki put iznova, dokazujući autentičnost u obnavljanju prvobitnog čina pradedova ili boga. Za svako obnavljanje te vrste karakteristične osobine jesu periodičnost, identičnost i fazno pomeranje; time je bilo moguće didaktički učiniti očiglednim ono što inače teorijski pripada hrišćanskoj liturgiji. Na putu od mita do njegove konzervacije u obredu (kultu), svaki događaj i svaka pojava bivaju preobličeni kako bi se prilagodili tipološko-figuralnom shvatanju istorije, apstraktno-spiritualnoj alegoričnosti i moralističkoj vanvremenosti. Ta tri zahteva iz južnoslovenskog srednjeg veka praktično su istisnula individualnost i autentičnost, za što se, opet, razlog nalazi u usmenoj reprodukciji i auditivnoj recepciji. Psihologija je, naime, ustanovila da sećanje na istorijski događaj ili stvarnu ličnost u ljudskom pamćenju živi dva ili tri veka. Pamćenje ne usvaja individualno ili autentično od neke pojave, ono je strukturalizovano tako da isamo po sebi stvara kategorije umesto događaja, dok umesto istorijskih slika usvaja samo njihov prototip. Istorijska figura je približena svom mitiskom modelu (junaka, događaju), a događaj je prihvaćen kao kategorija mitiskog zbivanja.

Vrednovanje takvog stvaralaštva je moguće samo ako istraživački metod pojma funkcije pretpostavi pojmu strukture. Pri poveljanje koje je po svojoj biti mitisko nije određeno strukturalizovano u živoj aktuelnosti koju omogućuje i potvrđuje ritual. Na taj način njeni središnji delovi bivaju povezani: pojam spasenja koji je bio postavljen na početku i objava ispunjenja u budućnosti. Srednjovekovna književnost je, dakle, jedinstven i jednokratni sinopsis u kojem za znalca iznenađenja skoro i ne može biti. Za literarno-naučno postavljenje problema, koje bi htelo da preraste isamo istorijski, ili čak i antikvarski interes s istorijsko-hermeneutičkim i aktuelnim sistemskim stanovištima, danas može da bude tvoran pre svega arhetipski strukturalizam. Reč je o premisama anglo-američke škole (*archetypal criticism*) koja je u suprotnosti s formalno-estetskim premisama nove kritike (*new criticism*), a njen tvorac je N. Frye (*Anatomy of Criticism*, 1957). Ta škola definisala je pojam arhetipa i progovorila o načelu zatvorenoga tekstualnog korpusa koji je matrica za invarijantno stvaralaštvo. U tom svetlu reč je o pojavljivanju shematičnih modela (= arhetipova); priče koje su se nazivale iz takvih modela jesu mitovi, a njih prihvata ritual. U daljem razviku mitovi se oslobađaju rituala (obreda), elementi strukture postaju samostalni i ulaze ili u nove relacije ili preuzimaju nove funkcije. Iz takvih ostataka (»survivals«) moguće je rekonstruisati prvobitni izvor, dok celinu procesa treba tipološki uporediti, jer je južnoslovenska srednjovekovna književnost pre svega različitost u jedinstvu.¹⁶

I u tom svetlu moguće je, dakle, uspostaviti dva kulturno-tipološka žarišta, od kojih (svako za sebe) ima svoj sistem literarnih normi, različitu grafiju i specifičan jezički razvoj od dihotomnog opšteg slovenskog jezika u pravcu organskih dijalekata. Između pomenutih žarišta dolazilo je do preklapanja koje je vrlo plastično predočio M. Krleža u rečenici: »Na magnetnom polju između evropskog istoka i zapada, na našem se tlu zasjenjuju dva kruga, i to zapadni, kome periferija seže od Vatikana i Flandrije do Vandara, i istočni, koji počinje od Carigrada i isvršava na zapadnoj obali Istre, na Soči i pod Alpama na Blatnom jezeru.«¹⁷ Trvenje pomenutih dvaju civilizacionih krugova sve do XV veka donosi izazove i daje odgovore, stvara evolutivne i revolucionarne situacije, iz kojih je proistekla svojevrsna dinamika južnoslovenskoga prostora i vremena. Analiza dinamike koja nastaje između Istoka i Zapada nedvosmisleno otkriva da su naše regije duhovno ne samo proživljavale, nego i oživljavale opšti evropski kulturni prostor koji je njima dobio takozvanu »treću dimenziju« (M. Krleža).

NAPOMENE:

- * Studija je prvo poglavlje iz knjige o toj problematici, koja izlazi 1980. godine u izdanju izdavačkog preduzeća Prosveta u Beogradu.
- ¹ R. Katičić: *Bizantska književnost*, u knjizi: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga 2, Zagreb 1977.
- ² Za osnovne istorijske podatke treba videti: M. Kos: *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1955; — N. Klaić: *Povijest Hrvata*, Zagreb 1971; — K. Jireček: *Geschichte der Serben I—II*, Wien 1911—1918.
- ³ M. Kos, n. d., str. 116.
- ⁴ B. Koneski: *Ohridska književna škola*, u knjizi *Makedonska književnost*, Beograd 1961, str. 9—27.
- ⁵ Up. W. Lettenbauer: *Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets*, Slovo 3, Zagreb 1953.
- ⁶ Up. *Uloga Panonije u razvoju staroslovenskog jezika*, Zbornik za slavistiku 5, str. 137—43.
- ⁷ Fr. Rezaj: *Slovenščina in stara cerkvena slovenščina*, Nahtigalov zbornik, Ljubljana 1977, str. 27—35 (citirano mesto na str. 31).
- ⁸ Za teoriju uporedi: D. Brozović: *Standardni jezik*, Zagreb 1970.
- ⁹ Literarna problematika obradena je u sledećim radovima: Za Makedonce u već pomenutoj knjizi (napomena br. 4), za Bugare u *Istorija na b'lgarskata literatura I*, Sofija 1962, za Srbe u knjizi M. Kašanina *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd 1975, za Hrvate u knjizi E. Hercigonje *Srednjovekovna književnost* (u ediciji *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 2, Zagreb 1975), a za Slovence u delu *Zgodovina slovenskega slovstva I*, Maribor 1968, koje je napisao autor ovog priloga.
- ¹⁰ Poimove je u tom značenju prvi počeo da upotrebljava R. Picchio.
- ¹¹ Up. D. S. Lihacev: *Zoroženie i razvitie žanrov drevnerusskoj literatury*, u zborniku *Slavjanskije literatury* (referati za međunarodni slavistički kongres u Varšavi), Moskva 1973, str. 160—77.
- ¹² Up. Jože Pogačnik: *Periodizacijski problem v starejši slovenski književnosti*, *Dialozi XIII* (1977), str. 144—54.
- ¹³ E. Hercigonja, n. d. (u tekstu).
- ¹⁴ N. d., str. 252.
- ¹⁵ Svetozar Petrović: *O prevladavanju granice među proučavanjem usmene i proučavanjem pisane književnosti*, *Letopis Matice srpske*, godina 151, knjiga 416, str. 1007—20.
- ¹⁶ Pokušaj te vrste uradio je za germanistiku Rainer Warning u knjizi *Funktion und Struktur*, München 1974 (na primeru tzv. duhovne drame).
- ¹⁷ Povodom izložbe jugoslavenskog srednjovekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. godine, Republika 6, 1950, str. 334.